

---

## Časoprostorové a infrastrukturní aspekty procesu sociální exkluze\*

MICHAL RŮŽIČKA\*\*

Fakulta filozofická Západočeské univerzity  
IK „Empowerment Through Human Rights“, Universität Wien

### Spatio-temporal and Infrastructural Aspects of the Process of Social Exclusion

**Abstract:** Researchers who have studied the living conditions of Roma (Gypsy) communities since the collapse of state socialism in Eastern Europe tend to emphasise two dimensions of the growing degree of social exclusion of the Roma: the economic dimension (the decline in socio-economic status) and the spatial dimension (the growing levels of residential segregation). This article aims to study how spatial exclusion and involuntary residential segregation ‘function’, that is, how they operate on the social micro level as a ‘generator’ of social and economic disadvantage. Certain types of objective obstacles arise in the living environment of excluded people and they continuously have to overcome these obstacles on an everyday basis. The author analyses how spatial exclusion acts on the excluded by requiring relatively high expenditures of money and time for them to overcome exclusion. He then examines the infrastructural dimensions of spatial exclusion, describing infrastructural exclusion as a dimension of disadvantage in which the excluded have limited access to infrastructures and through them resources otherwise commonly accessible in the dominant socio-economic system. Access to these infrastructures and resources can be regarded as an indicator of social integration and as an essential precondition for equal and meaningful social and economic participation in the life of the dominant socio-economic system. In conclusion, the author discusses the conflicting or almost contradictory relationship between the generation of spatial and infrastructural exclusion on the one hand and social integration projects on the other.

**Keywords:** social exclusion, spatial exclusion, infrastructural exclusion, segregation, Roma, Gypsies.

*Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2011, Vol. 47, No. 2: 273–295

---

\* Děkuji Martinu Kreidlovi, Honzovi Váněmu a Lucii Šanderové za podporu nutnou pro dokončení tohoto článku. Dále bych chtěl poděkovat za pozorné čtení rukopisů jak šéfredaktorovi *Sociologického časopisu / CSR*, tak oběma anonymním recenzentům/tkám. Zvláště jeden z posudků byl nápomocen pro dopracování textu do jeho finální podoby. Tato stať vznikla s podporou grantu specifického výzkumu ZČU pro rok 2009. Práce na stati byla též podpořena v rámci projektu IK 223001 financovaného Vídeňskou univerzitou.

\*\* Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: Michal Růžička, Ph.D., Katedra sociologie, Fakulta filozofická Západočeské univerzity, Univerzitní 8, 306 14 Plzeň, e-mail: [michal.ruzicka@univie.ac.at](mailto:michal.ruzicka@univie.ac.at).

## Úvod

Postsocialistická transformace v zemích bývalého Východního bloku byla, z globálního hlediska, „největší ekonomickou krizí v moderních dějinách..., hlubší a dalekosáhlejší, než byla Velká krize (ve třicátých letech 20. století)“ [Szelényi 1996: 309]. A jako každá velká společenská revoluce a ekonomická transformace, i ta postsocialistická má své vítěze a své poražené. Romové budou, ze zobecňujícího hlediska, patřit spíše mezi ty poražené, když byli na konci dvacátého století v celoevropském diskurzu ustaveni jakýmsi „symbolem chudoby a (ekonomické – kontextová poznámka) zaostalosti“ [Radičová, Vašečka 2001: 179].

Řada badatelů v oblasti etnicity a chudoby ve východoevropských společnostech upozornila na dramatické zhoršení životních podmínek romských populací po kolapsu systému státního socialismu [např. Barany 2002; Ladányi 2001; Ladányi, Szelényi 2006; Revenga et al. 2002; Stewart 2002]. Rostoucí míra marginality Romů v zemích bývalého Východního bloku je též stále častěji podrobována analýzám a soustředěné kritice ze strany neziskových rozvojových organizací i struktur EU [Dženo 2006; Halász 2007; FRA 2009; ECRI 2009]. Prohlubující se chudoba a segregace romských populací pak byla v posledních letech podrobená akademickým analýzám také v České republice a na Slovensku [GAC 2006; Hirt, Jakoubek 2006; Kužel 2000; Sirovátka 2002, 2004; Šimíková, Vašečka 2004; Vašečka, Jurásková, Nicholson 2003; Víšek 2002]. Dvě dimenze sociální exkluze romských skupin bývají v těchto pracích zdůrazňovány nejčastěji: ekonomická dimenze (propad socioekonomického statusu) a prostorová dimenze (rostoucí míra rezidenční segregace).

Jako etnograf realizující návratové etnografické výzkumy v chudých romských komunitách jsem si ekonomických a prostorových aspektů jejich marginality všiml od samého počátku. Z etnografické perspektivy se problematice sociální exkluze Romů v České republice a na Slovensku věnuji systematicky od roku 2002. Do podzimu 2010 jsem terénním výzkumem v „sociálně vyloučených lokalitách“ obývaných převážně Romy v českých městech (Brněnsko, Kladensko, Plzeňsko, Sokolovsko) strávil více než 80 dní. Více než 80 dní jsem dále strávil etnografickým výzkumem v prostředí tzv. romských, (resp. *cigánských*) osad na Slovensku (v okresech Zvolen, Poprad, Levoča).<sup>1</sup> Na počátku svých výzkumů jsem prostorové aspekty sociální exkluze, resp. vyšší či nižší míru prostorové segregace Romů, vnímal v podobném světle jako existující studie na dané téma, to jest jako důsledek, resp. jako derivát, jejich marginality ekonomické: „sociální

---

<sup>1</sup> V rámci svých etnografických výzkumů v prostředí socioprostorové marginality se snažím volit „neinvazivní“ metody a techniky výzkumu, jejichž výhody jsem se s postupem času naučil oceňovat a upřednostňovat před „invazivními“ metodami a technikami, které vyžadují aktivní spolupráci a aktivní úsilí informantů, což ve svém důsledku vede k podstatnému zásahu do studované sociální reality. Je nepochybné, že již pouhá přítomnost etnografa v „terénu“ sama o sobě transformuje pozorovanou realitu a že se pozorovatel nutně stává neoddelitelnou součástí pozorovaného. Přesto se domnívám, že lze některé

vyloučení a materiální deprivace romské populace jsou spojeny v první řadě s jejich vyloučením z rovné soutěže na trhu práce“ [Sirovátka 2003: 32].

Teprve později, v průběhu retrospektivní analýzy svých terénních poznámek a rozhovorů, jsem zjistil, že taková *jednosměrná* perspektiva (předpokládající vektor od ekonomické k prostorové exkluzi) mi až dosud neumožňovala plně porozumět tomu, jaké efekty prostorová exkluze – byť sama částečným produktem ekonomických efektů nerovnoměrné distribuce moci – produkuje. Mimo dosah mé pozornosti tak byly i způsoby, jakými prostorová exkluze zpětně působí jako aktivní činitel v rámci systému sociálních a ekonomických vztahů. Od určité doby jsem se tedy ve svých výzkumech zaměřil na studium způsobů, jakými se prostorová exkluze spolupodílí na marginalitě mnoha studovaných romských skupin. Obecným cílem předkládané práce je tato dílčí pozorování shrnout a systematizovat, a to za účelem lepšího porozumění logice života v podmínkách sociální exkluze.

V návaznosti na dosavadní výzkumy mechanismů vedoucích od ekonomické exkluze k exkluzi prostorové se v předkládané studii věnuji opačnému momentu dialektiky systému sociální exkluze, kterým je inverzní vztah vedoucí od prostorové exkluze k exkluzi sociální. Cílem předkládaného textu tedy není pátrat po příčinách různých dimenzí sociální exkluze – prostorové, ekonomické apod. –, nýbrž studovat efekty působení těchto dimenzí exkluze. Výchozím předpokladem zde pak je, že prostorová exkluze je nejen *důsledkem* či *manifestací* exkluze ze společensko-ekonomického systému, nýbrž zpětně také jeho *příčinou*. V tomto duchu nepřímě navazuji na Tomáše Kosteckého, který zkoumal nerovnosti v rámci systému bydlení nikoliv jako *produkt* sociálních nerovností, nýbrž jako potenciální *zdroj* těchto nerovností [Kostecký 2000].

Přesto, že jsem vzhledem k mechanismům působení prostorové exkluze získal prostřednictvím etnografických metod sociálního výzkumu, nelze předkládanou práci chápat jako klasickou „etnografii“ zprostředkující perspektivu členů studovaných skupin. „Etnografie“ hrála v předkládané práci roli zejména v tom, že mi byla „nástrojem teoretické konstrukce“ [Wacquant 2009: 116], resp. nástrojem pro lepší porozumění tomu, jak relativně neosobní mechanismy exkluze působí na sociální mikroúrovni tím, že vztyčují překážky pro sociální a ekonomickou participaci a integraci.

---

metody a techniky výzkumu považovat za vhodnější než jiné v těch případech, kdy si přejeme do studovaného fenoménu zasahovat co možné nejméně. Pro diskuzi limitů aplikace „invazivních“ a vysoce strukturovaných metod sběru dat ve výzkumu marginalizovaných skupin (jako jsou např. Romové/Cikáni), resp. pro nemožnost jejich reálné aplikace, srov. např. [Kaprow 1992; Okely 2008].

## Cíle a struktura práce

Studium prostoru jakožto klíčového aspektu ustavování a reprodukce sociálních nerovností není žádnou novinkou.<sup>2</sup> Úplnou novinkou není ani studium prostorových aspektů exkluze romských/cikánských skupin [Bancroft 2005; Baršová 2002; James 2007; Ladányi 1993; Revenga et al. 2002; Sibley 1981; Šimíková, Vašečka 2004; srov. též Růžicka 2006]. V těchto pracích bývá prostorová exkluze (segregate) studována jako *důsledek*, resp. jako *nástroj* marginalizace a exkluze.

V předkládané práci na tyto přístupy navážu studiem toho, jak prostorová exkluze „funguje“, tj. jak zpětně působí na sociální mikroúrovni jako „generátor“ sociálního a ekonomického znevýhodnění. Na konkrétních příkladech z prostředí městských „sociálně vyloučených romských lokalit“ [GAC 2006] i z prostředí venkovských romských osad na Slovensku budu analyzovat způsoby, jakými prostorová exkluze na sociální mikroúrovni spoluvytváří a rámuje podmínky života marginalizovaných jedinců a skupin tím, že generuje specifické překážky, se kterými se musí exkludovaní aktéři potýkat na každodenní bázi. Z různých aspektů toho, jak se prostorová exkluze realizuje na sociální mikroúrovni, se zaměřím na studium relativně vyšší ekonomické a časové nákladnosti života v takových podmínkách. Ekonomickou a časovou dimenzi realizace prostorové exkluze jsem vybral z důvodu vlastní etnografické zkušenosti, kdy se tyto dimenze ukazovaly jako určité konstanty života v podmínkách prostorové segregace.

Ekonomická a časová dimenze toho, jak se na sociální mikroúrovni realizuje prostorová exkluze, jsou ve skutečnosti propojeny, vzájemně se podporují a podmiňují: prostor a čas tvoří společně nedělitelné „materiální“ kontinuum, v rámci něhož – a pouze v rámci něhož – se odehrává společenský a ekonomický život společnosti. Dále v textu, ve snaze o lepší conceptualizaci ekonomických, časových a prostorových aspektů procesu sociální exkluze, formuluji koncept infrastrukturní exkluze, který představuji jako nástroj pro porozumění tomu, jak omezená možnost participovat na veřejně dostupných fyzických infrastrukturách (resp. zdrojích skrze tyto infrastruktury dostupných) přispívá k exkluzi z dominantního společensko-ekonomického systému a jeho časoprostorového rámce. Samostatným cílem textu, který se hlásí o slovo k jeho konci, je zhodnocení a kritická reflexe soudobého politicko-institucionálního uspořádání, které nejen že nezabraňuje produkci podmínek infrastrukturní exkluze, nýbrž ji dokonce aktivně podporuje. Domnívám se, že taková kritická reflexe – byť mimo politickou a hodnotovou neutralitu – by měla být nedílnou součástí každé sociologie, která pojímá jako předmět svého zájmu politicky a společensky „senzitivní“ témata, o to pak více, když se jedná o studium (re)produkce sociálních nerovností. Nakonec, ze své podstaty nemůže být žádný sociologický podnik (podobně jako žádná sociální politika) zcela prost politických a/či hodnotových orientací.

---

<sup>2</sup> Studium prostorových aspektů sociálních nerovností lze datovat až k Engelsovi [Engels (1845) 1892]. Později se k tomuto projektu přidali např. [Harvey 1973; Lefebvre (1970) 2003; Madanipour 2003; Massey, Denton 1993; Sibley 1995, aj.].

Studium nerovně distribuovaných bariér sociálního jednání (a jeho možností) lze, ze sociologického hlediska, chápat jako významný předpoklad pro porozumění komplexnějším formám sociální dynamiky, jako jsou procesy sociální diferenciaci a polarizace, sociální reprodukce, či sociální integrace. V následující sekci se zaměřím na tři způsoby, jak se prostorová exkluze v podmínkách chudoby, dle mých pozorování, realizuje nejčastěji. Půjde o produkci ekonomických nákladů spojených: (1) s překonáváním prostorových bariér, (2) s překonáváním nevyhovujícího technického stavu bydlení, a (3) s omezeným přístupem k jinak běžně dostupným formám infrastruktur.

### **Působení prostorové exkluze na rovině ekonomické**

Má vlastní etnografická zkušenost potvrzuje poznatek, že řadu sociálně vyloučených lokalit, zejména pak těch, které jsou prostorově separovány od městské obytné zástavby, „charakterizuje horší dostupnost základní občanské vybavenosti. V blízkosti se většinou nenacházejí ani základní obchody, služby a instituce“ [GAC 2006: 31], což je jedním z hlavních mechanismů, jak život v podmínkách nedostupnosti občanské vybavenosti příslušné aktéry relativně znevýhodňuje vůči těm, kteří takovým podmínkám vystaveni nejsou.

Jednou z rovin, na které lze znevýhodňující působení prostorové exkluze sledovat, jsou zvýšené náklady na překonávání prostorových bariér. Zde se jedná o náklady jak časové, tak finanční, přičemž obě tyto formy nákladů se znásobují v případech, kdy jde o domácnosti s vyšším počtem ekonomicky neaktivních členů (zejm. dětí a nezaměstnaných), kteří však musí pravidelně prostorové bariéry překonávat (např. do vzdělávacích institucí, na úřad práce apod.). Tyto náklady pak dále rostou úměrně k velikosti překonávané prostorové bariéry.

Během výzkumu v „sociálně vyloučené lokalitě“ K., sloužící jako neformální odkladiště „nepřizpůsobivých“ občanů a „neplatičů“ (nájemného), nacházející se na periferii průmyslového města, jsem zaznamenal případ domácnosti, která si nemohla dovolit dlouhodobě platit relativně vysoké náklady na veřejnou dopravu. Městská hromadná doprava však byla jediným způsobem, jak se členové této poměrně početné a ekonomicky neintegrované rodiny (nikdo z členů domácnosti neměl trvalý pracovní poměr) mohli dostat z místa nedobrovolné rezidence (periferie města) do míst občanské vybavenosti (městské centrum). V roce 2006 měla tato rodina na svém kontě dluh u dopravních podniků města za několik pokut za černé pasažérství, navýšený o penále z prodlení a o náklady na soudní řízení a exekutorské „služby“, ve výši přes 100 000,- Kč. Takto se výchozí moment nedobrovolné rezidenční segregace (podpořen chudobou a počtem ekonomicky neaktivních členů domácnosti) spolupodílel na vzniku situace, která umocnila marginalitu dané domácnosti a objektivně snížila jak šance, tak i racionální motivace jejích členů k hledání a nalezení zaměstnání na legálním trhu práce. V případě legálního zaměstnání by povinným byla podstatná část příznané

mzdy krácena o část existujícího dluhu, který je, v poměru k reálně očekávatelné minimální mzdě, enormní.<sup>3</sup>

Prostřednictvím relativně vysokých pravidelných výdajů na překonávání prostorové vzdálenosti mezi místem bydliště a místem výkonu zaměstnání se objektivně snižuje absolutní hodnota výsledného příjmu (tím více, čím nižší je reálný příjem), a úměrně k tomu se tak snižují motivace – alespoň z perspektivy teorie racionálního hráče – takové zaměstnání hledat. Dlouhodobě nezaměstnání aktéři, mnohdy s minimálním vzděláním, často nemohou doufat v jinou než v minimální nástupní mzdu. Informanti, se kterými ve svých výzkumech spolupracuji, často skutečně kalkulují náklady – jak finanční, tak časové – spojené s hledáním a výkonem pravidelného zaměstnání, a na základě takových racionálních kalkulací se zdají upřednostňovat krátkodobé ekonomické aktivity, byť na hranici, nebo dokonce za hranicí, zákona, anebo pro ně v konečném důsledku jiným způsobem nevýhodnou práci (rizikové prostředí, „neplnohodnotný“ pracovní poměr v podobě práce „na ústní dohodu“, čili nulová vymahatelnost mzdy, apod.).

Během výzkumných prací v prostředí „sociálně vyloučených lokalit“ v českých městech jsem zaznamenal paradoxní fenomén, který se postupně ukázal jako jistá konstanta pozorovatelná v podobných typech prostředí. Tento paradoxní fenomén spočívá v tom, že ačkoli je velká část „sociálně vyloučených lokalit“, zejména pak tzv. „ubytoven pro neplatiče“, v majetku místních samospráv, tedy vymezených relativně nízkým, resp. regulovaným, nájemným, tak celkové náklady pro život v těchto prostorech jsou téměř vždy vyšší než náklady na život v „integrovaných“ místech, byť v téže obci. Na tento paradox upozornili i jiní autoři [např. GAC 2006; Poduška, Hajska 2006].

Celkově vyšší náklady na život v prostředí sociální exkluze často vyplývají z faktu rezidenční segregace do technicky nevyhovujícího bydlení, nikoliv z nešetřného a/či neekonomického jednání nájemníků – jak je situace často vysvětlována zodpovědnými orgány místních samospráv. Jsou to pak relativně časté havárie, zejména na vodovodu ve společných prostorech, co se ukazuje jako určitá magická konstanta „ubytoven pro neplatiče“ umístěných ve starších a dlouhodobě investičně zanedbávaných nemovitostech. V případě byť jedné havárie na vodovodu ve společných prostorech domu do roka se náklady na vodné a stočné, v podobě ročního nedoplatku, mohou vyšplhat na 18 000,- Kč na čtyřčlennou domácnost, jak jsem mohl v nejednom případě zaznamenat.<sup>4</sup>

Baršová [2002: 36] popisuje tendenci některých obcí sestěhovávat Romy do starých nemovitostí, které „nesplňují hygienické normy ... (a) neprošly žádnou rekonstrukcí“. Tato praxe není však nijak nová, ba naopak se jeví jako pokračování trendu z dob státního socialismu, který spočíval v praxi přidělovat Romům

---

<sup>3</sup> K tématu motivace sociálního jednání (a jejím limitům) v prostředí omezených zdrojů, srov. např. [Portes 1972; Steiner 2004].

<sup>4</sup> Šimíková, referující k podobným případům, hovoří o řádu desítek tisíc korun za rok na domácnost za nedoplatky na vodné a stočné [Šimíková 2003: 70].

již tehdy byty staré, horší kvality, a často bez základního vybavení [Barany 2002: 130–131; Davidová 1970: 48]. V této souvislosti Jurová [1993: 103] uvádí, že v roce 1983 bydlelo na Slovensku 88,3 % Romů v bytech IV. kategorie, tedy v bytech nejnížší kvality, v bytech s relativně omezeným komfortem, v bytech infrastrukturně podvybavených. Scheffel [2005] zmiňuje případ jedné romské osady, ve které byly za socialismu postaveny dva panelové bytové domy. Tyto domy však byly již v době předání nájemníkům v podvybaveném a nevyhovujícím stavu: „*bytovky* vykazovaly zásadní nedostatky ještě před tím, než se do nich nastěhovala první rodina. U řady bytů chyběly dveře. Některé měly sporáky, ale neměly roury, které by je spojovaly s centrálním komínem. Jiné byty měly roury, ale neměly sporáky. Dřezy, a v některých případech i vany, nebyly nainstalovány správně, nebo nebyly nainstalovány vůbec“ [Scheffel 2005: 54].

Nevyhovující, resp. znevýhodňující podmínky života v prostředí, které je technicky a infrastrukturně neadekvátní nebo zastaralé, je možné chápat jako přímý důsledek omezených investic, o kterých ať již přímo, nebo nepřímo, rozhodl majitel nemovitosti, v našem případě stát, resp. místní samospráva. Vzhledem k tomu, že fyzické infrastruktury mají materiální podobu, je nutné do jejich údržby a modernizace pravidelně investovat, a reagovat tak na jejich degeneraci časem a přirozeným fyzickým opotřebením [Harvey 1985: 144–145]. Proces „absolutního nebo relativního odejmutí kapitálu“ z lidmi vytvořeného prostředí, což je jedním z klíčových mechanismů nerovnoměrného rozvoje prostoru a společnosti, se v anglosaském prostředí označuje termínem disinvestice (z angl. „disinvestment“, což je termín označující opak investice) [Smith 1996: 190]. Každá taková disinvestice, která je výsledkem praktické preference jistých míst před místy jinými, není součástí „přirozeného“ vývoje prostoru a společnosti, nýbrž je vždy vedena politickými rozhodnutími. Systematická rozhodnutí upřednostnit jistá místa (a tu část společnosti, která tato místa obývá) před místy (a částmi společnosti) jinými, je pak výrazem politicky „selektivní disinvestice“ [Smith 1996: 192]. Cílem předkládaného textu není, jak již bylo naznačeno v úvodu, pátrat po politicko-ekonomických příčinách systematických „selektivních disinvestic“ do míst (resp. z míst) obývaných romskou populací, nýbrž studovat (ekonomické a pak i časové) efekty těchto forem disinvestic.

Relativní exkluze z inženýrských sítí doplněná o jejich relativní zastaralost, resp. o jejich omezenou funkčnost, je jedním z dalších mechanismů, jak se zvyšují náklady na život v prostředí prostorové exkluze. Zastaralé nemovitosti např. často nemají zavedenou přípojku na plyn, což je způsob vytápění relativně méně nákladný než např. vytápění elektřinou. Relativně nákladné vytápění elektřinou či tuhými palivy<sup>5</sup> se na vyšších ekonomických nákladech spolupodílí s neefek-

<sup>5</sup> V případě vytápění tuhými palivy je nutné k nákladům na život v takovém prostředí přičíst ekonomické nebo časové náklady nutné na obstarání paliva. Jeden můj informant si, z ekonomických a praktických důvodů (bydlel ve městě s více než 100 000 obyvateli, takže zde nebylo možné provádět sběr paliva v lese), topil v kamnech svého bytu starými botami, které získával u neziskové organizace distribující ošacení mezi sociálně potřebné.

tivní izolací starších nemovitostí. Staré cihlové zdi a netěsnící okna dále zvyšují spotřebu elektrické energie nutné jak pro vytáp bytové jednotky, tak nemovitosti jako celku.

Způsob, jakým se prostorová exkluze může spolupodílet na vyšších finančních nákladech života v segregovaných místech, je patrný ve zprávě z výzkumu sociální exkluze v Horním Slavkově. Zde jsou vyloučení aktéři vystaveni efektům podmínek, kterých jsou obyvatelé příslušné obce ušetřeni: „V bytovce jsou rozvody pouze studené vody a není zde zaveden plyn. Přesněji řečeno do budovy byl na počátku 70. let zaveden, ale od té doby je zapečetěn a není možné jej používat. Většina domácností přesto vaří na plynu, ale na kupovaných plynových bombách. Topení má každá bytová jednotka na tuhá paliva“ [Šanderová 2006: 16].

Rozvody vody jsou v infrastrukturně podvybavených a zastaralých nemovitostech plnicí funkcí tzv. „ubytoven pro neplatiče“ často původní, mnohdy z dob první republiky,<sup>6</sup> což se projevuje relativně častými haváriemi, zejména pak v situacích, kdy je nemovitost používána mnohem vyšším počtem nájemníků, než s kolika se při projektování počítalo. Šimíková [2003: 69] hovoří o deseti obyvatelích dvoupokojového bytu jako o běžném případě. Na situaci kapacitního přetěžování nemovitostí se zastaralou infrastrukturou se často podepisuje praxe jednotlivých obcí spočívající v rychlé „přestavbě“ starší budovy rozdělením rezidenčních jednotek na několik menších. Tato snaha o redukci ekonomických výdajů na chudé jde na rovině místních samospráv ruku v ruce s praxí přidělovat rozlohou malé bytové jednotky početně velkým rodinám – zde pak jejich potřeba, přefiltrovaná přes prizma „undeserving poverty“<sup>7</sup> [Katz 1989], slouží k ospravedlnění takového jednání stylem „Oni by nám měli být vděční, že je tady vůbec necháme bydlet“.<sup>8</sup> Chudí lidé jsou tak často nuceni žít v přeplněných bytech v nemovitostech s katastrofálním technickým stavem, které se nacházely v situaci prostorové exkluze a infrastrukturní podvybavenosti již před jejich příchodem.

Zvýšené ekonomické náklady na život v segregovaných místech, a zejména pak v těch, které jsou určeny pro chudé, jako např. „ubytovy pro neplatiče“, nemusí nutně vyplývat z faktu prostorové exkluze, neboť řada takových míst není prostorově vyčleněna z městské zástavby. Nedávný výzkum např. ukázal, že přes 40 % lokalit z těch, které lze považovat za segregované a separované, se nachází ve vnitřních a centrálních částech měst a obcí [Sýkora, Temelová, Posová 2007: 46], čili že jsou to lokality z prostorového hlediska relativně integrované.

---

<sup>6</sup> Srov. zprávu z výzkumu sociální exkluze v Brně: „většina rodin bydlí v domech starších 80 let a téměř se nevyskytuje zastoupení bytů v nové zástavbě nebo v panelových domech“ [Klíčová 2004: 112].

<sup>7</sup> Termín „undeserving poverty“ označuje situaci morální evaluace chudoby, kdy je chudoba vnímána (a legitimizována) jako situace, za kterou jsou chudí sami plně zodpovědní, a proto si pomoc od společnosti, resp. od státu, nezasluhují.

<sup>8</sup> Informant X., 39 let – osoba zodpovědná za správu městského bytového fondu. Citováno dle [Šanderová 2006: 27].

Zvýšené náklady na život v takových lokalitách je přesto možné studovat jako důsledek exkluze z investic a z rovnoměrného rozvoje prostoru a společnosti.

„Sociálně vyloučené lokality“ v ČR se obvykle, a romské osady na Slovensku pak v naprosté většině případů, nacházejí v situaci buď kompletní exkluze z fyzických infrastruktur, nebo v situaci infrastrukturní podvybavenosti, nedostatečnosti, či zastaralosti; Scheffel výstižně hovoří o „katastrofálním stavu sociálních a fyzických infrastruktur“ v romských osadách [Scheffel 2005: 114]. Nemovitosti, které plní v českých městech více či méně oficiální funkci „ubytoven pro neplatiče“ či „holobyty“, a které jsou v majetku obce, se často nacházejí v technicky a hygienicky nevyhovujícím stavu; „jedná se o staré a nedostatečnou péčí města zdevastované obecní domy z období urbanizace a průmyslového rozvoje“ [Klíčová 2004: 112]. Též ze svých zkušeností považují technicky zanedbaný stav „sociálně vyloučených lokalit“ nikoliv za důsledek nešetrného zacházení ze strany nájemníků, nýbrž za důsledek faktu, že se mnohdy jedná o nemovitosti staré, do kterých majitel (stát, resp. obec) často několik dekád neinvestoval: „... k modernizaci infrastruktury v sociálně vyloučených lokalitách, které jsou tvořeny staršími domy (či domem), rozhodnutím místní samosprávy v posledních několika desítkách let nedošlo“ [Jára et al. 2006: 49; srov. též GAC 2006: 30]. Tyto nemovitosti tak mají ze samotné podstaty své infrastrukturní zanedbanosti relativně nízkou tržní hodnotu, a jsou pro výkon funkce „ubytoven pro neplatiče“ mnohem „vhodnější“ než ostatní nemovitosti, které jsou lukrativnější již z toho titulu, že se nacházejí v relativně lepším technickém stavu, nejsou zastaralé a nejsou infrastrukturně podvybaveny (nevyžadují dodatečné investice, aby mohly být výhodně privatizovány).

V situaci chudoby, tj. v situaci chronického nedostatku ekonomických zdrojů, se prostor stává pro chudé sociální aktéry reálnou překážkou, „mocnou bariérou brzdící tok osob a informací“ [Muller 1976: 215], v jistém smyslu „vězením“. Z obecného hlediska platí, že čím nižší celkový objem ekonomických zdrojů má sociální aktér k dispozici, tím vyšší hodnotu mají (a tím vyšší relativní překážku představují) náklady na překonávání prostorových bariér. Bariéry *prostorové* se tak, zejména v prostředí chudoby, stávají bariérami *sociálními*, které vzájemně odcizují exkludované skupiny od dominantní společnosti. Sociální vztahy se zhoršují, a to „na základě vzdálenosti, času a prostoru, který odděluje instituce a skupiny“ [Lefebvre (1970) 2003: 118].

### **Působení prostorové exkluze na rovině časové**

Jak potvrzují výsledky nedávné studie [GAC 2006], dopravní obslužnost sociálně vyloučených lokalit je velmi často nevyhovující: „v blízkém okolí se někdy vůbec nenachází zastávka prostředků veřejné dopravy, někdy se zde nachází, staví zde ale jen několik málo spojů denně“ [GAC 2006: 31]. Zde vstupuje do procesu prostorové exkluze situace, kdy je obývaný prostor, což je v případě prostorové segregace

govaných lokalit poměrně častým jevem, separován od běžných tras dopravní obslužnosti. Baršová v této situaci například zmiňuje 25 „sociálně vyloučených lokalit“ nalézajících se „na okraji měst, mimo dosah služeb a se špatným dopravním spojením“ [Baršová 2002: 36].

Městská „sociálně vyloučená lokalita“ v jednom středočeském městě, kde provádím terénní výzkum, byla v roce 2009 obsluhována autobusovou linkou devětkrát denně v pracovních dnech, o víkendu pak třikrát (údaj z podzimu 2009). Jedinou další možností, jak se dostat do blízkosti sítě občanské vybavenosti, bylo jít pěšky, přičemž nejkratší cesta na vlakové a autobusové nádraží trvala dvacet minut, a to pouze v případě, kdy byla zvolena nejkratší cesta přes les, po neosvětlené a nezpevněné cestě, kdy muselo být protizákonně vstoupeno na pozemek Českých drah přes nechráněný železniční přechod. Pokud aktér nechtěl tuto nepříjemnou cestu podstoupit, musel/a počkat na autobus. V této lokalitě jsem zaznamenal situaci, kdy vážně nemocné osobě nezbyvalo nic jiného než za lékařem a do nemocnice dojíždět taxíkem, samozřejmě bez nároku na jakoukoliv finanční kompenzaci. Tak pouhý fakt života v prostorové exkluzi prohloubil míru zadluženosti příslušné osoby.

Důsledky prostorové exkluze chudých romských komunit na slovenském venkově mají mnohem dramatičtější dopad než v městském prostředí v ČR. Tento rozdíl spočívá v mnohem větší míře prostorové separace čili v objemu prostoru, který odděluje exkludované skupiny od dominantní společnosti a jejích institucí. Romské osady odděluje od nejbližších slovenských „spádových“ vesnic často až několik kilometrů prostoru.

Romská osada L., ve které dlouhodobě provádím etnografický výzkum, se nachází dva kilometry od náměstí nejbližší vesnice, které je zároveň bodem v síti občanské vybavenosti. Mezi osadou a příslušnou vesnicí neexistuje spojení veřejnou dopravou i přes to, že se osada nalézá ve vzdálenosti cca 200 metrů od hlavní regionální silnice. Obyvatelé osady za pomoci jedné neziskové organizace několikrát žádali o zřízení autobusové zastávky přímo u osady s odůvodněním, že se osada nalézá na trase autobusové linky a že by zřízení zastávky zvýšilo bezpečnost obyvatel osady, a zejména pak dětí na cestě do školy a ze školy (děti jinak musí do vesnice chodit pěšky po silnici). Žádost byla opakovaně zamítnuta. Jedna cesta z osady do vesnice, resp. do místa občanské vybavenosti (autobusová zastávka, obecní úřad, pošta, obchod s potravinami, hřbitov) zabere dospělému člověku cca 30 minut chůze (resp. 60 minut pro cestu tam a zpět) po neosvětlené krajnici frekventované silnice.

Obyvatelé osady – téměř všichni dlouhodobě nezaměstnaní – jsou samotným faktem prostorové exkluze znevýhodněni ve srovnání s obyvateli přilehlé slovenské vesnice omezeným přístupem k místům občanské vybavenosti, což představuje jednu z podmínek plnohodnotné participace a integrace do sociálního, informačního a ekonomického systému dominantní společnosti. Nikdo z osady nevlastní automobil. Tak jakýkoliv z úkonů vyžadovaný platnými zákony a předpisy (např. pravidelná návštěva dítěte ve škole, pravidelná návštěva úřadu

práce) nebo každodenními potřebami (cesta na obecní úřad, cesta do obchodu, cesta na autobusovou zastávku) vyžaduje dodatečnou investici 60 minut, a představuje tak objektivní překážku v efektivním využívání příležitostí a zdrojů, které tak jsou sice *de iure*, ovšem nikoliv *de facto*, k dispozici veřejně a všem ve stejné míře. Jelikož jsou obyvatelé osady převážně dlouhodobě nezaměstnaní, mohlo by se na první pohled zdát, že mají relativně velký objem časového kapitálu, který mohou investovat do každodenního procesu překonávání překážek prostorové exkluze. Při pohledu z perspektivy sociální integrace jakožto sociálně žádoucího stavu je však nutné chápat překonávání prostoru na každodenní rovině jako objektivní překážku, a to jak pro využívání veřejně dostupných zdrojů, tak pro možnost plnohodnotné sociální participace a integrace.

### Koncept *infrastrukturní exkluze*

K tomu, věnovat pozornost mechanismům působení prostorové exkluze, mne v určitou fázi výzkumu přivedla retrospektivní analýza vlastních etnografických poznámek. Ukázalo se, že řada překážek, které aktéři musí překonávat na každodenní rovině, není bezprostředním důsledkem jejich chudoby, nýbrž spíše efektem vnějších podmínek, v rámci kterých žijí. Re-analýzou dat z této perspektivy jsem později zjistil, že povaha překážek, jež prostorově exkludovaní aktéři musí na každodenní rovině překonávat, není důsledkem prostorové exkluze jako takové, nýbrž spíše vyplývá z jednoho z významných aspektů prostorové exkluze, kterým jsou nedostatečně „výkonné“ infrastruktury v místě segregovaného bydliště. Z toho důvodu jsem začal prostorovou exkluzi promýšlet skrze její infrastrukturní aspekty, což mne ve finále přivedlo k formulaci konceptu infrastrukturní exkluze.

Infrastrukturní exkluzi chápu jako stav nebo proces, kdy dochází u skupiny aktérů k omezení jejich možností participovat na veřejně dostupných fyzických infrastrukturách. Tím dochází k zamezování přístupu ke zdrojům, které jsou skrze tyto infrastruktury jinak běžně dostupné. Infrastrukturní exkluze přispívá k exkluzi z dominantního společensko-ekonomického systému tím, že znesnadňuje či znemožňuje plnohodnotnou participaci na tomto systému.

Koncept „infrastruktur“ si vypůjčuji od Davida Harveyho, který ve svých ekonomických analýzách organizace prostoru používal koncept *fyzických a sociálních infrastruktur* pro označení *materiálních* a *sociálních* základů umožňujících produkci, distribuci a akumulaci ekonomické hodnoty [Harvey 1985: 144–148]. V této práci chápu infrastrukturní exkluzi jako exkluzi z infrastruktur fyzických, to jest, jako exkluzi z fyzických sítí, které zprostředkovávají přístup k materiálním i nemateriálním zdrojům a službám, které jsou nezbytné k plnohodnotné participaci v dominantním společensko-ekonomickém systému.

Nejčastěji se mezi fyzické infrastruktury zahrnují „silnice a mosty, bytové fond... veřejné budovy, parky a rekreační zařízení, veřejná doprava, dodávka vody,

kanalizace, a odvoz odpadků“ [Bullard 1994: 315]. Jsou to tedy (fyzické) sítě, které umožňují či usnadňují jak přístup ke zdrojům a službám, tak komunikaci a pohyb prostorem. Z této perspektivy je proto možné chápat fyzické infrastruktury jako materiální základny pro společenský a ekonomický rozvoj [Jimenez 1994: 1].

Na rozdíl od obvyklých ekonomizujících „makropřístupů“ k infrastrukturám já v předkládané práci studuji, jak se projevují omezené možnosti participovat na fyzických infrastrukturách na sociální mikroúrovni, tj. na úrovni každodenního života individuálních aktérů a jejich domácností. Význam infrastruktur pro plnohodnotnou participaci na životě dominantního společensko-ekonomického systému je klíčový, neboť to jsou infrastruktury, co nám „umožňuje kontrolovat čas a prostor“ [Edwards 2003: 188]. Pokud nemáme plnohodnotný přístup k funkčním infrastrukturám, tak to budeme my, kdo bude naopak časem a prostorem kontrolován.

Na společenský a ekonomický význam infrastruktur upozorňuje i úvaha Manuela Castellse, který v souvislosti se změnami a trendy na poli globální ekonomiky hovoří o nové prostorové konfiguraci společnosti, která je výsledkem posunu ekonomického významu od „prostoru míst“ k „prostoru toků“ [Castells 2000: 453–459]. Nejsou to strategická místa jako dříve, co determinuje relativní šance na ekonomický úspěch (např. blízkost k místu produkce, blízkost k trhům, nebo blízkost k ostatním aktérům na trhu), ale spíše přístup *tokům*. V současné době je to přístup „k tokům kapitálu, k tokům informací, k tokům technologií... k tokům obrazů, zvuků a symbolů“ [Castells 2000: 442], co v soudobé fázi kapitalismu podmiňuje ekonomický (a společenský) úspěch. Zatímco prostorová exkluze vylučuje aktéry z „prostoru míst“, infrastrukturní exkluze lze chápat jako proces nebo stav exkluze z „prostoru toků“, to jest jako proces nebo stav exkluze z fyzických infrastruktur, které tyto toky zdrojů, informací a energií, zprostředkovávají.

Aplikace konceptu infrastrukturní exkluze na život v kontextu chudoby umožňuje rozumět tomu, jak prostorová exkluze (zpětně) působí na sociální mikroúrovni, resp. jak produkuje objektivní překážky ve formě specifického, funkčně omezeného materiálního kontextu pro realizaci společenského a ekonomického života. Je to znevýhodňující kontext, v rámci kterého jsou exkludováni aktéři nuceni nejen (re)konstruovat svoji sociální a skupinovou identitu, ale také prožívat a znovuuustavovat svůj vztah k dominantní společnosti, která je exkluduje a jedním dechem zároveň požaduje jejich inkluzi: „Vezmeme dávky těm, kteří odmítají pracovat“ [ODS 2010].

### Limitní případ *totální infrastrukturní exkluze*

V následující části budu aplikovat koncept infrastrukturní exkluze na život v podmínkách extrémní prostorové exkluze v tzv. *romských*, resp. *cigánských osadách* na východním Slovensku (celkový počet osad na Slovensku se odhaduje na cca 300). Aplikací konceptu se pokusím lépe porozumět tomu, jak prostorová a infrastrukt-

turní exkluze prostřednictvím produkce materiálních překážek sociální praxi rámuje kontext nejen života, ale také sociální zkušenosti příslušných aktérů.

Obecně platí, že romské osady trpí větší mírou prostorové a infrastrukturní exkluze než „sociálně vyloučené lokality“ v městském prostředí.<sup>9</sup> Jedna z romských osad, kde provádím etnografický výzkum, se nachází v situaci, kterou by bylo možné nazvat jako *totální infrastrukturní exkluze*. Tato osada je *de facto* „odříznuta“ od zbytku světa tím, že ji s okolním světem nepropojuje žádná forma běžných fyzických infrastruktur. Do osady nevedou žádné standardní inženýrské sítě: žádná kanalizace, plynovod, telefon, dokonce ani elektřina či vodovod. Skupnik [2007] popisuje podobnou míru infrastrukturní exkluze v jiné osadě: „Všechny příbytky v osadě postrádaly jakékoliv sociální zařízení a nebyly napojeny ani na vodovod, ani na kanalizaci“ [Skupnik 2007: 136]. Mnou popisovaná osada se dokonce nalézá mimo zpevněné komunikace, což ji činí nedosažitelnou běžným automobilem. Situace této *totální infrastrukturní exkluze* ostře kontrastuje se skutečností, že nejbližší vesnice, k níž osada přiléhá, je naopak všemi typy běžných fyzických infrastruktur vybavena. Perspektivou konceptu sociální exkluze a sociální integrace zde vystupuje do popředí „relační“ aspekt sociální exkluze: v procesu sociální exkluze jde o to, že pouze určití sociální aktéři jsou vystavováni strukturálním překážkám, kterým „integrování“ sociální aktéři vystavováni nejsou.

Asi nejdramatičtější dopad na život v popisované romské osadě, který ji na rovině každodennosti radikálně odlišuje od roviny každodennosti nejbližší slovenské obce, má absence elektrické sítě. Sociální i individuální život se tak do jisté míry musí – zejména v zimních měsících – podřídit přírodnímu cyklu daného východem a západem slunce. Nemožnost rozsvítit elektrické světlo po západu slunce se projevuje nejen omezením činností, které lze reálně vykonávat, ale např. i omezením možností pro přípravu dětí do školy. Světlo ze svíček nikdy nemůže plnohodnotně nahradit výkon elektrického světla. Nezbytně nutná spotřeba svíček se zároveň znatelně promítá do rozpočtu domácností. Jednou z kutilských možností, pomocí které většina rodin žijících v takových podmínkách alespoň částečně překonává exkluzi z elektrické sítě, je technologie vytvoření jednoduchého elektrického obvodu z autobaterie a žárovky. Na standardní autobaterii, která má napětí 12 V, je možné provozovat i přenosný pětipásmový černobílý televizor Tesla Pluto, který operuje jak na střídavý proud o napětí 220 V, tak na jednosměrný proud o napětí 12 V. Provoz elektrických spotřebičů na střídavé napětí lze sice vyřešit zapojením transformátoru do obvodu, energetická náročnost jejich provozu však pak prudce vzroste. Autobaterie, pokud je používána pouze na svícení několik hodin denně, nikoliv na provoz televizoru, vydrží dle svého stáří obvykle od jednoho do dvou týdnů. Autobaterie si obyvatelé osady nechávali v létě roku 2004 nabíjet u obyvatel přilehlé obce za cenu 50,- SK, auto-

<sup>9</sup> Pro faktografické údaje o sedmnácti romských osadách na Slovensku a o parametrech jejich prostorové a infrastrukturní exkluze viz [Jakoubek, Hirt 2008: 217–680]. Dále srov. též [Filadelfiová, Gerbery, Školba 2007].

baterie do nákladních vozů o napětí 24 V pak za 100,- Sk. Takto se cena za objem „nakoupené“ elektrické energie stává neúměrně vysokou v porovnání s cenou, za kterou by bylo možné stejný objem proudu odebrat z veřejné elektrické sítě. Obyvatelé osady tak platí, čistě z důvodu života v podmínkách infrastrukturní exkluze, více peněz za méně produktu.

Několikrát jsem během svých výzkumů zaznamenal situaci, zejména v zimních měsících, kdy domácnostem došly peníze, a kdy tak nebylo možné zaplatit za nabití autobaterie, ani nakoupit svíčky. Sociální i ekonomický život v osadě tak *de facto* ustával okolo páté hodiny odpoledne. Tímto způsobem se infrastrukturní exkluze projevuje na možnosti či nemožnosti efektivně využívat čas, který mají aktéři potenciálně k dispozici.

O nutnosti podřídit osobní i sociální život objektivním podmínkám života v prostředí sociální exkluze hovoří i výzkum z městského prostředí v ČR: „V 79 % domácností není v bytě místnost (kromě kuchyně), kde nikdo nespí. Takovým uspořádáním bytu je silně ovlivněn i každodenní chod domácnosti – spát chodí všichni společně a místnosti v průběhu dne (po složení provizorních postelí) mění svoji funkci“ [Klíčová 2004: 117].

Absence elektrické energie se projevuje téměř absolutní informační izolovaností obyvatel osady. Hlavní informační zdroje – televize, rozhlas a internet – jsou v takovém prostředí relativně obtížně přístupné, nabít baterii v mobilním telefonu též není jednoduché. Zde pak exkluze z fyzických infrastruktur přímo iniciuje exkluzi z infrastruktur sociálních, resp. exkluzi ze sociálních sítí. Další dva významné informační zdroje, důležité zejména ve venkovském prostředí na východním Slovensku, kostel a hospoda, jsou obyvatelům popisované osady také relativně uzavřeny. Do hospody Romové místními vesničany nejsou, jak jsem mohl být jednou přímým svědkem, vpouštěni pod hrozbou fyzického násilí, a do katolického kostela nebyli vpouštěni až do doby před několika lety, než odešel původní farář (např. křtiny probíhaly, na rozdíl od křtin většinového obyvatelstva, pod širým nebem venku před kostelem).

Obyvatelé popisované osady jsou nuceni si – zejména z důvodů absence finančních zdrojů – stavět svá obydlí vlastními silami, přičemž nejčastěji používaným materiálem je dřevo. Přes primitivní podmínky a pouze nejjednodušší nástroje, které mají obyvatelé osad k dispozici (sekera, pouze výjimečně pak motorová pila), jsou jejich obydlí poměrně stabilní, trvanlivá a vzhledem k materiálu – smrková kulatina o průměru cca 8–20 cm – mají i relativně dobré izolační vlastnosti. Přesto je v zimních měsících nutné tato obydlí vytápět permanentně, a to i v průběhu noci. Popisovaná osada má tu zeměpisnou „nevýhodu“, že se nachází v podhůří ve výšce cca 700 metrů nad mořem. To činí podnebí v zimních měsících bohaté na sněhové srážky a na nízké teploty, jež zde pravidelně několikrát za zimu klesají k –20 °C. Vzhledem k absenci elektrické energie nebo přípojky na plyn je nutné vytápět pevnými palivy, resp. dřevem. Dřevo je možné si zakoupit. Nákup zásoby dřeva na celou zimu při nutnosti vytápět v podstatě permanentně je však možností, jakou si málokterý dlouhodobě nezaměstnaný člověk může dovolit. Na základě řady pozorování odhaduji, že sběr dřeva pro

jedno obydlí (tj. pro cca 3–8 osob v případě popisované osady) zabere jedné dospělé osobě 1 až 2 hodiny denně, v zimním období i déle (cca 2 až 4 hodin, často však i více).

Uvařit vodu v podmínkách *totální infrastrukturní exkluze* znamená nikoliv otočit knoflíkem na plynovém sporáku či natočit vodu z kohoutku do rychlovarné konvice, nýbrž: (1) dojít do lesa pro dřevo, (2) zapálit kamna (tento bod platí pro letní období, v zimě je vyšší pravděpodobnost, že kamna již hoří), (3) dojít pro vodu do potoka (nebo do studny, pokud zrovna funguje), (4) počkat až se plotna kamen dostatečně rozpálí, (5) přivést vodu k varu. Dobu na uvaření 1 litru vody v takovém prostředí odhaduji na 20–30 minut. Čas na donášku vody z potoka odhaduji na 5–10 minut, nikoliv na několik sekund jako v situaci infrastrukturní integrace, tj. v prostředí, které je integrováno do běžně dostupných infrastruktur.

Vyprat prádlo v takových podmínkách v zimě znamená nanosit z potoka dostatečné množství vody (pokud ovšem potok není zamrzlý až na dno), vodu ohřát na kamnech, prádlo vyprat a nechat venku několik dní „vymrzat“. Čas nutný k přímé investici do vyprání jedné várky prádla odhaduji v tomto prostředí na 60 minut, v zimním období podle teploty vzduchu pak na 120 až 180 minut, tedy nikoliv na 2 až 5 minut přímé časové investice jako v případě vlastnictví automatické pračky. Na tomto místě není potřeba rozvádět zdravotní rizika vyplývající z používání a požívání vody s pochybnou hygienickou kvalitou.<sup>10</sup> Teprve před několika lety byla na nově vyvrtanou studnu přímo v osadě nainstalována mechanická pumpa, která však během první zimy zamrzla a praskla.

V tabulce 1 (níže) srovnávám časovou náročnost života v prostředí *totální infrastrukturní exkluze* s časovou náročností v prostředí infrastrukturní integrace. V řádcích vyčítám základní činnosti, které je nutné vykonávat na každodenní bázi, a na základě řady pozorování odhaduji dobu, jakou musí jeden aktér investovat do vykonání takové činnosti, přičemž je zároveň možné, že některé činnosti je nutné vykonávat až několikrát za den. Časy kalkuluji pro situaci *totálně infrastrukturně exkludované* osady a přilehlé vesnice. Byť z tabulky vyplývá, že výčet činností v prostředí infrastrukturní exkluze je časově náročnější osmnáctkrát, je nutné zdůraznit, že časy v tabulce jsou pouze odhadované, byť na základě řady instancí přímého pozorování a osobní zkušenosti. Cílem tabulky není předkládat absolutní čísla ani absolutní poměr mezi časovou náročností života v prostředí infrastrukturní exkluze a integrace. Funkcí tabulky je ilustrovat zásadní nepoměr časové nákladnosti života v příslušných typech prostředí, který je determinován objektivními charakteristikami a podmínkami daných typů prostředí.

Je jisté, že naši předci žili v prostředí *totální infrastrukturní exkluze* ještě relativně nedávno. Z „relační“ perspektivy sociální exkluze je však důležitá ta skutečnost, že život v prostředí infrastrukturní exkluze, ve druhé dekádě 21. století,

<sup>10</sup> Ze špatné vody jsem v romských osadách během svých výzkumných pobytů několikrát onemocněl a musel výzkum předčasně ukončit; místní lidé se v tomto ohledu zdají mít vypěstovaný vyšší práh tolerance.

**Tabulka 1. Srovnání časové náročnosti základních činností v prostředí infrastrukturní (a prostorové) exkluze a integrace**

| Činnost                               | Infrastrukturní integrace | Infrastrukturní exkluze |
|---------------------------------------|---------------------------|-------------------------|
| Přivést k varu 1 litr vody            | 2 minuty                  | 20 minut                |
| Vytopit bytovou jednotku na jeden den | 1 minuta                  | 180 minut (v zimě)      |
| Vyprat várku prádla                   | 5 minut                   | 60 minut (v létě)       |
| Výkon potřeby trávicího traktu*       | 2 minuty                  | 20 minut                |
| Dojít na autobusovou zastávku         | 5 minut                   | 30 minut                |
| Dojít do obchodu s potravinami        | 5 minut                   | 30 minut                |
| CELKEM                                | 20 minut (= 0,33 hodiny)  | 360 minut (= 6 hodin)   |

Zdroj: vlastní pozorování.

Poznámka: \* Dobu nezbytnou pro uspokojení potřeb trávicího traktu odhaduji dle času, jaký tyto činnosti zabereu v průměru mně, jakožto etnografovi. Odhaduji, že zhruba stejnou dobu zabere taková činnost obyvatelům studované romské osady. Urinaci a defekaci je třeba provádět, vzhledem k časté absenci potřebných infrastruktur v řadě romských osad, nikoliv na toaletě, nýbrž „na méně viditelných místech v okolí“ [Skupnik 2007: 136]. K této problematice srov. též [Scheffel 2005: 25, 54–55].

znevýhodňuje určité sociální aktéry relativně vůči těm, kteří v takovém prostředí nežijí, resp. žít nemusí. Případ romské osady, jejíž realie jsem v této kapitole popisoval, je případem, který je (totální) mírou své *infrastrukturní exkluze* spíše výjimečný, přesto však není zcela ojedinělý. I v sociálně exkludovaném městském prostředí v ČR je možné se setkat se situacemi, kdy je voda přístupná pouze na společných chodbách: „v nemalé části lokalit není dostupná teplá voda ani ve společných sociálních zařízeních. V několika případech chybí přívod vody úplně (obyvatelé čerpají ze zdroje na dvoře, či ji donášejí od sousedů či příbuzných) ... Existují lokality, ve kterých není dlouhodobě k dispozici elektřina“ [GAC 2006: 30].

Zejména v zimních měsících, kdy se teploty často celé týdny pohybují pod bodem mrazu, je v popisované *totálně exkludované* osadě, zejména pak ve vztahu k fyzické přeplněnosti jednotlivých obydlí, poměrně obtížné provádět základní úkony osobní hygieny. Tuto situaci mají často komplikovanou i obyvatelé městských infrastrukturně exkludovaných prostor: „Ve čtvrtině domácností teče pouze studená voda ... 26 % domácností sdílí záchod na chodbě s více rodinami. Koupelnu nebo sprchový kout má v bytě 60 % domácností ... 31 % rodin nemá v bytě umyvadlo“ [Klíčová 2004: 114]. V některých městských „sociálně vyloučených lokalitách“, jak jsem mohl pozorovat, si jejich obyvatelé na vlastní náklady budují provizorní sprchové kouty, amatérsky instalují vany, záchody či umyvadla, aby svůj život v takovém prostředí jednak zpříjemnili, jednak pak zefektivnili. Nutno podotknout, že tak dělají bez vědomí pronajímatele (tj. obce), neboť by tako-

vé úpravy buď nebyly povoleny, nebo by došlo ke zvýšení kategorizace bytové jednotky (např. ze IV. kategorie na kategorii II.), čímž by se automaticky zvýšil nájem. Nájemníci by si tak v dané situaci de facto zaplatili za to, aby jim mohl být zvýšen nájem.

Přestože může být míra exkluze v některých případech „sociálně exkludovaných lokalit“ v městském prostředí relativně nižší než v případě *totální infrastrukturní exkluze* popisované romské osady, mechanismy jejího působení zůstávají stejné. Tyto mechanismy spočívají v produkci objektivních překážek, které je nutné překonávat na každodenní rovině, a které pro své překonání vyžadují dodatečnou investici forem kapitálu – ekonomického, fyzického nebo časového.

### Diskuze: infrastrukturní exkluze v procesu sociální integrace

„Téměř z definice jsou infrastruktury základem pro rozvoj.“  
[Jimenez 1994: 1]

Snahy o sociální integraci romské komunity, ať již v podobě státních programů (resp. programů EU), a/nebo rozvojových projektů ze strany neziskového sektoru, se nejčastěji zaměřují na rozvoj individuálních kompetencí exkludovaných aktérů. To zřejmě souvisí s obecným trendem západní, vysoce individualizované, společnosti, nyní navíc pod vlivem neoliberálního trendu redukovat *sociální* problémy na problémy *individuální*. Z této programové perspektivy pak dochází, v rámci soustředění pozornosti na *individuální* aspekty sociální exkluze (jako je např. *individuální* výše vzdělanostního statusu, *individuální* kompetence, výše *individuální* zadluženosti) k přehlížení strukturálních, resp. nadindividuálních, aspektů sociální exkluze. Na rovině veřejného i politického diskurzu může být exkluze z trhu práce chápána – a často tomu tak je – jako *důsledek* individuálních selhání nebo nedostatečně rozvinutých kompetencí, exkludovaných aktérů. Já zde navrhuji vnímat prostorovou a infrastrukturní exkluzi jako systémovou (tedy nikoliv individuální) *příčinu* exkluze aktérů z dominantního společensko-ekonomického systému.

Ve snaze „odindividualizovat“ studium mechanismů vedoucích k sociální exkluzi, a v souběžné snaze neobviňovat oběti [Ryan 1972], je nutné zdůraznit skutečnost, že prostorová a infrastrukturní exkluze v sobě obsahuje mechanismy své vlastní reprodukce. Jinými slovy, jakmile je jednou systém prostorové a infrastrukturní exkluze ustanoven, tíhne k tomu sám sebe reprodukovat skrze kladení neustálých požadavků na exkludované aktéry investovat fyzické, ekonomické a časové zdroje na své překonávání. Individuální snahy exkludovaných aktérů narážejí na bariéry relativně obtížně překonatelné individuálním úsilím (často naopak stanovené objektivními parametry prostředí, ve kterém žijí), jejichž síla působení je závislá na míře jejich prostorové a infrastrukturní exkluze.

Řada místních samospráv, jak v poslední době můžeme sledovat na příkladu Chomutova, Kladna, Ústí nad Labem, Vsetína a řady dalších měst v ČR,

svým jednáním – často na hranici legality [Víšek 2002: 31] – přispívá k rostoucí míře segregace romských populací do prostorově a infrastrukturně exkludovaného prostředí. Tím se místní samosprávy aktivně podílejí na produkci objektivních překážek, které znesnadňují rovnou a plnohodnotnou sociální a ekonomickou participaci těchto lidí na dominantním společensko-ekonomickém systému, a tím je dále vzdalují ideálu sociální integrace. Stát, byť v těchto procesech nemusí hrát aktivní roli do takové míry, jako ji hrají místní samosprávy, prostřednictvím mlčenlivého přihlížení k často populismem motivovaným procesům exkluze a expulze je spoluzodpovědný za produkci a reprodukci strukturálního časoprostorového znevýhodnění části svých občanů.

Situaci, která nejen reprodukuje, nýbrž i dále prohlubuje sociální exkluzi chudých Romů, za souběžné diskurzivní deklarace snah o jejich integraci,<sup>11</sup> lze snad oprávněně označit za „schizoidní“ [Víšek 2005: 200]. Aby mohl být proces sociální integrace exkludovaných Romů úspěšný, nemůže docházet k pokusům o jejich sociální integraci a zároveň k produkci objektivních překážek, které jim to budou znesnadňovat, nebo tomu dokonce zabráňovat. Teprve po odstranění „materiálních“ bariér, o které se snahy individuálních aktérů nutně oslabují a tříští, mohou být programy integrace, jež by se orientovaly na zvyšování individuálního lidského kapitálu u exkludovaných aktérů, plně realizovatelné.

Sociální exkluze, podpořena prostorovou a infrastrukturní dimenzí, nikdy nemůže, ponechána sama sobě, přinést řešení v podobě samovolného zániku. Jak jsem se v předkládané práci pokusil ukázat, prostorová a infrastrukturní exkluze generuje mechanismy své vlastní reprodukce prostřednictvím produkce materiálních překážek pro sociální participaci a integraci. Aby mohlo dojít k úspěšné integraci sociálně exkludovaných Romů do socioekonomického rámce majoritní společnosti, musí dojít nejen k jejich „integraci“ na politické diskurzivní rovině „Dekády romské integrace“ [Romadecade 2009] či „Koncepte romské integrace“ [Vláda 2005]. Musí dojít, a to především, k odstranění objektivních překážek v podobě prostorové a infrastrukturní exkluze, jejichž existence úspěch projektů sociální integrace ve svých důsledcích znesnadňuje, nebo dokonce znemožňuje.

## Závěr

Cílem předkládaného textu bylo nahlédnout pod pokličku produkce a reprodukce sociální exkluze na sociální mikroúrovni. Zároveň je předkládaný text pokusem dát širší analytický smysl etnografickému vhledu, že prostorová (a infrastrukturní) exkluze není jenom *důsledkem* socioekonomických nerovností, nýbrž také jeho podstatným *zdrojem*. Za účelem porozumění způsobům, jakými podmínky života v prostředí prostorové exkluze produkují znevýhodnění ve formě překážek sociální praxi a interakci, jsem po analýze ekonomických a časových aspektů prostorové exkluze představil koncept infrastrukturní exkluze.

---

<sup>11</sup> Srov. např. vládní *Koncepci romské integrace do roku 2025* [Vláda 2005].

Kapitalismus tíhne k tomu redukovat náklady na cirkulaci a distribuci (svých zdrojů, jakož i produktů), čili redukovat, na obecné rovině, vliv času a prostoru. Jinými slovy rozvoj kapitalismu vede k „progresivní redukci nákladů na komunikaci a transport“ [Harvey 1977: 270]. Prostorovou a infrastrukturní exkluzi tak lze považovat za významnou dimenzi exkluze z kapitalistické ekonomiky proto, že vytváří strukturálně protisměrný, tj. „protikapitalistický“ trend: *produkuje* náklady na komunikaci a transport, čímž roli prostoru a času *zvýznamňuje*. Pokud kapitalismus tíhne k tomu, řečeno spolu s Marxem, „anihilovat prostor prostřednictvím času“ [Marx 1973: 539], pak prostorová a infrastrukturní exkluze představuje trend opačný, kdy dochází k *produkci času prostřednictvím prostoru*. Cílem tohoto textu bylo ukázat, mimo jiné, jak k takové *produkci času prostřednictvím prostoru* v podmínkách chudoby, prostorové a infrastrukturní exkluze dochází, čili jak dochází k vytváření objektivních překážek pro plnohodnotnou participaci v dominantním společensko-ekonomickém systému.

Koncept infrastrukturní exkluze zohledňující míru, do jaké je místo bydliště aktérů zapojeno do (resp. exkludováno z) fyzických infrastruktur dominantní společnosti, umožňuje nové čtení mechanismů působení a reprodukce nedobrovolné rezidenční segregace v podmínkách chudoby. Nefunkční infrastruktury, resp. infrastruktury s omezenou funkcí, vytvářejí objektivní materiální kontext v podobě překážek, které musejí exkludovaní aktéři překonávat na každodenní rovině při výkonu základních sociálních a ekonomických požadavků a funkcí. Koncept infrastrukturní exkluze umožňuje studovat, jak se prostor (prostřednictvím svých objektivních parametrů) proměňuje z ryze materiální bariéry v bariéru sociální. Podmínky života v prostorové a infrastrukturní exkluzi však také poskytují základ pro produkci specifické zkušenosti exkludovaných aktérů tím, že nejen rámuje, nýbrž aktivně formuje jejich životní a sociální prostor, jejich životní možnosti a šance a odcizuje jejich partikulární zkušenost od zkušenosti každodenního života dominantní společnosti.

MICHAL RŮŽIČKA je odborným asistentem na Katedře sociologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni a zároveň působí jako výzkumný asistent na Institutu Ludwiga Boltzmannova pro lidská práva na Vídeňské univerzitě. Absolvoval studijní a badatelské pobyty na Univerzitě v Durhamu (UK) a na Kalifornské univerzitě v Berkeley (USA). Dlouhodobě se věnuje etnografickému výzkumu marginalizovaných romských skupin v městském prostředí v České republice a v romských osadách na Slovensku. Mezi obecnější předměty jeho zájmu patří sociologie města a prostoru, sociologie deviace a klasifikace, a sociologie těla.

## Literatura

- Bancroft, Angus. 2005. *Roma and Gypsy-Travellers in Europe: Modernity, Race, Space and Exclusion*. Aldershot: Ashgate.
- Barany, Zoltan. 2002. *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. New York: Cambridge University Press.
- Baršová, Andrea. 2002. „Problémy bydlení etnických menšin a trendy k residenční segregaci v České republice.“ Pp. 3–42 in Petr Víšek (ed.). *Romové ve městě*. Praha: Socioklub.
- Bullard, Robert. 1994. „Urban Infrastructure: Social, Environmental, and Health Risks to African Americans.“ Pp. 315–330 in Ivor Lensworth Livingston (ed.). *Handbook of Black American Health: The Mosaic of Conditions, Issues, Policies, and Prospects*. Westport: Greenwood Press.
- Castells, Manuel. 2000. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Davidová, Eva. 1970. „The Gypsies in Czechoslovakia, Part II.“ *Journal of the Gypsy Lore Society* 50 (1–2): 40–54.
- Dženo. 2006. „Forced Out: The Problem of Roma Evictions in Europe.“ [online]. Praha: Sdružení Dženo [cit. 1. 1. 2010]. Dostupné z: <<http://www.romadecade.org/4983>>.
- ECRI. 2009. „ECRI Report on the Czech Republic (fourth monitoring cycle).“ [online]. Strasbourg: European Commission against Racism and Intolerance [cit 15. 4. 2010]. Dostupné z: <[http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Czech\\_Republic/CZE-CbC-IV-2009-030-ENG.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Czech_Republic/CZE-CbC-IV-2009-030-ENG.pdf)>.
- Edwards, Paul. 2003. „Infrastructure and Modernity: Force, Time, and Social Organization in the History of Sociotechnical Systems.“ Pp. 185–225 in Thomas Misa, Philip Brey, Andrew Feenberg (eds.). *Modernity and Technology*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Engels, Frederick. (1845) 1892. *The Condition of the Working-Class in England in 1844*. London: Swan Sonnenschein & Co.
- Filadelfiová, Jarmila, Daniel Gerbery, Daniel Škobla. 2007. *Report on the Living Conditions of Roma in Slovakia*. Bratislava: United Nations Development Programme.
- FRA. 2009. „Housing Discrimination against Roma in Selected EU Member States: An Analysis of EU-MIDIS Data.“ [online]. Wien: Fundamental Rights Agency – European Union Agency for Fundamental Rights [cit. 2. 9. 2010]. Dostupné z: <[http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/Roma-Housing-Analysis-EU-MIDIS\\_en.pdf](http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/Roma-Housing-Analysis-EU-MIDIS_en.pdf)>.
- GAC. 2006. *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti*. Praha: Gabal Analysis & Consulting.
- Halász, Katalin. 2007. „The Situation of Roma in Europe.“ [online]. ENAR Shadow Report 2007 Brussels: The European Network Against Racism [cit. 1. 9. 2010]. Dostupné z: <<http://www.romadecade.org/files/downloads/General%20Resources/The%20situation%20of%20Roma%20in%20Europe%202007.pdf>>.
- Harvey, David. 1973. *Social Justice and the City*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Harvey, David. 1977. „The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of the Marxian Theory.“ Pp. 263–292 in Richard Peet (ed.). *Radical Geography: Alternative Viewpoints on Contemporary Social Issues*. Chicago: Maaroufa Press.
- Harvey, David. 1985. *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Hirt, Tomáš, Marek Jakoubek (eds.). 2006. „Romové“ v osídlech sociálního vyloučení. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Jakoubek, Marek, Tomáš Hirt (eds.). 2008. *Rómske osady na východnom Slovensku z hľadiska terénneho antropológického výskumu 1999–2005*. Bratislava: Open Society Foundation.

- James, Zoë. 2007. „Policing Marginal Spaces: Controlling Gypsies and Travellers.“ *Criminology & Criminal Justice* 7 (4): 367–389.
- Jára, Martin (ed.). 2006. *Sociální diskriminace pod lupou: Metodika identifikace diskriminačního jednání a doprovodných negativních jevů v bydlení a zaměstnávání*. Praha: Otevřená společnost.
- Jimenez, Emmanuel. 1994. „Human and Physical Infrastructure: Public Investment and pricing Policies in Developing Countries.“ *The World Bank Policy Research Working Paper no. 1281*. Washington, DC: The World Bank.
- Jurová, Anna. 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers.
- Kaprow, Miriam L. 1992. „Celebrating Impermanence: Gypsies in a Spanish City.“ Pp. 218–231 in Philip R. DeVita (eds.). *The Naked Anthropologist: Tales from Around the World*. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company.
- Katz, Michael B. 1989. *The Undeserving Poor: From the War on Poverty to the War on Welfare*. New York: Pantheon Books.
- Klíčová, Kateřina. 2004. „Podmínky bydlení příslušníků romské komunity jako marginalizované sociální skupiny a residenční segregace.“ Pp. 95–131 in Ivana Šimíková, Imrich Vašečka (eds.). *Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace*. Brno: Barrister & Principal.
- Kostecký, Tomáš. 2000. „Housing and Its Influence on the Development of Social Inequalities in the Post-Communist Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 8 (2): 177–193.
- Kužel, Stanislav (ed.). 2000. *Terénní výzkum integrace a segregace: Týmový monitoring situace obcí s romskými sídly v SR a studentské výzkumy v ČR*. Plzeň: Cargo.
- Ladányi, János. 1993. „Patterns of Residential Segregation and the Gypsy Minority in Budapest.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 17 (1): 30–41.
- Ladányi, János. 2001. „The Hungarian Neoliberal State, Ethnic Classification, and the Creation of a Roma Underclass.“ Pp. 67–82 in Rebecca Emigh, Ivan Szelényi (eds.). *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport: Praeger.
- Ladányi, János, Iván Szelényi. 2006. *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. New York: Columbia University Press.
- Lefebvre, Henri. (1970) 2003. *The Urban Revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Madanipour, Ali. 2003. „Space and Social Exclusion.“ Pp. 75–89 in Ali Madanipour, Göran Cars, Judith Allen (eds.). *Social Exclusion in European Cities: Processes, Experiences and Responses*. London: Routledge.
- Marx, Karl. 1973. *Grundrisse*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Massey, Douglas S., Nancy A. Denton. 1993. *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Muller, Peter. 1976. „Social Transportation Geography.“ Pp. 208–231 in Christopher Board, Richard J. Chorley, Peter Haggett, David R. Stoddart (eds.). *Progress in Geography*. Vol. 8. New York: St. Martin's Press.
- Okely, Judith. 2008. „Knowing without Notes.“ Pp. 55–74 in Narmala Halstead, Eric Hirsch, Judith Okely (eds.). *Knowing How to Know: Fieldwork and the Ethnographic Present*. Oxford: Berghahn Books.
- ODS. 2010. „Vezmeme dávky těm, kteří odmítají pracovat.“ [online]. Volební program Občanské demokratické strany pro parlamentní volby 2010. Praha: ODS [cit. 1. 10. 2010]. Dostupné z: <<http://www.ods.cz/volby-2010/volebni-program.php?cast=4>>.
- Poduška, Ondřej, Markéta Hajská. 2006. „Práce na černo jako forma adaptace na sociální

- vyloučení." Pp. 136–155 in Tomáš Hirt, Marek Jakoubek (eds.). *„Romové“ v osidlech sociálního vyloučení*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Portes, Alejandro. 1972. „Rationality in the Slum.“ *Comparative Studies in Society and History* 14 (3): 268–286.
- Radičová, Iveta, Michal Vašečka. 2001. „Redistribution's Role in Leveling Income: The Overgrown Slovak Welfare State.“ Pp. 157–189 in Rebecca Emigh, Ivan Szelenyi (eds.). *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport, CT: Praeger.
- Revenga, Ana, Dena Ringold, William M. Tracy. 2002. *Poverty and Ethnicity: A Cross-Country Study of Roma Poverty in Central Europe*. Washington, D. C.: The World Bank.
- Romadecade. 2009. „Decade of Roma Inclusion 2005–2015.“ [online]. Budapest: Decade of Roma Inclusion [cit. 1. 11. 2009]. Dostupné z: <<http://www.romadecade.org/home>>.
- Růžicka, Michal. 2006. „Geografie sociální exkluze.“ *Sociální studia* 3 (2): 117–132.
- Ryan, William. 1972. *Blaming the Victim*. New York: Vintage.
- Scheffel, David. 2005. *Svinia in Black & White: Slovak Roma and Their Neighbours*. Peterborough: Broadview Press.
- Sibley, David. 1981. *Outsiders in Urban Society*. Oxford: Basil Blackwell.
- Sibley, David. 1995. *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*. London, New York: Routledge.
- Sirovátka, Tomáš (ed.). 2002. *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, Nakladatelství Georgetown.
- Sirovátka, Tomáš. 2003. „Exkluze Romů na trhu práce a šance na jejich inkluzi.“ *Sociální studia* 0 (10): 11–34.
- Sirovátka, Tomáš (ed.). 2004. *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: Masarykova univerzita, Nakladatelství Georgetown.
- Skupnik, Jaroslav. 2007. „Svět se zrcadlem: Marginalizace a integrace z hlediska sociopsychologické dynamiky společnosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (1): 133–147.
- Smith, Neil. 1996. *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. London, New York: Routledge.
- Steiner, Jakub. 2004. „Ekonomie sociálního vyloučení.“ Pp. 218–229 in Marek Jakoubek, Tomáš Hirt (eds.). *Romové: Kulturologické etudy*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Stewart, Michael. 2002. „Deprivation, the Roma and 'the Underclass'.“ Pp. 133–155 in Chris M. Hann (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge.
- Sýkora, Luděk, Jana Temelová, Darina Posová. 2007. „Identifikace lokalit koncentrace sociálních skupin a jejich typologie.“ Pp. 29–58 in Luděk Sýkora, Martin Ouředníček, Jana Temelová (eds.). *Segregace v České republice: stav a vývoj, příčiny a důsledky, prevence a náprava*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Szelenyi, Ivan. 1996. „Cities under Socialism – and After.“ Pp. 286–317 in Gregory Andrusz, Michael Harloe, Ivan Szelenyi (eds.). *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Oxford: Blackwell.
- Šanderová, Lucie. 2006. „Analýza sociální exkluze v Horním Slavkově.“ Nepublikovaná bakalářská práce obhájená na Katedře antropologie. Plzeň: Západočeská univerzita.
- Šimíková, Ivana. 2003. „Romové jako sociálně vyloučená skupina.“ Pp. 56–73 in Pavel Navrátil (ed.). *Romové v české společnosti*. Praha: Portál.
- Šimíková, Ivana, Imrich Vašečka (eds.). 2004. *Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace*. Brno: Barrister & Principal.
- Vašečka, Michal, Martina Jurásková, Tom Nicholson (eds.). 2003. *Čačipen Pal O Roma: A Global Report on Roma in Slovakia*. Bratislava: Institute for Public Affairs.

- Víšek, Petr. 2002a. „Holobyty jako nástroj etnické segregace.“ Pp. 30–48 in Petr Víšek (ed.). *Romové ve městě*. Praha: Socioklub.
- Víšek, Petr (ed.). 2002b. *Romové ve městě*. Praha: Socioklub.
- Víšek, Petr. 2005. „Program integrace – řešení problému romských obyvatel v období 1970 až 1998.“ Pp. 171–207 in Petr Víšek (ed.). *Romové v České republice*. Praha: Socioklub.
- Vláda ČR. 2005. „Zásady dlouhodobé Koncepce romské integrace do roku 2025.“ [online]. Praha: Rada vlády pro záležitosti romské komunity [cit 5. 5. 2009]. Dostupné z: <<http://www.vlada.cz/scripts/detail.php?id=20283>>.
- Wacquant, Loïc. 2009. „The Body, the Ghetto and the Penal State.“ *Qualitative Sociology* 32 (1): 101–129.